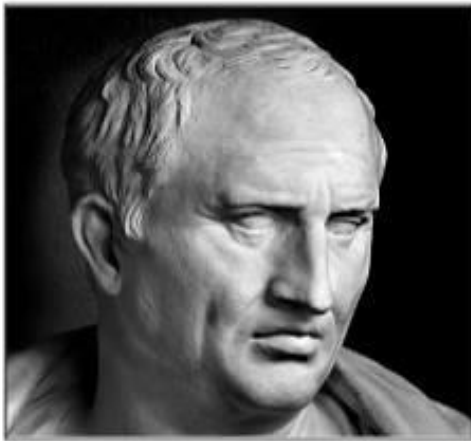

RATIONELE ROMEINEN & GEDACHTELOZE GALLIËRS?

De Romeinse representatie van
het Gallisch intellect in de eerste eeuw v. Chr.

BACHELORSCHRIPTIE
AUTEUR: PEER VERBRUGGEN
STUDENTNUMMER: S4186141

OPLEIDING: GESCHIEDENIS
Radboud Universiteit Nijmegen
EERSTE BEGELEIDER: ALEXANDER MEEUS
INLEVERDATUM: 15-06-2015

Inhoud

Inleiding	2
Intellect in beeld	5
Marcus Tullius Cicero, <i>Pro Fonteio, Orationes in Catilinam, De Divinatione</i>	5
Gaius Julius Caesar, <i>De Bello Gallico</i>	6
Diodorus Siculus, <i>Bibliotheca Historica</i>	8
Strabo, <i>Geographika</i>	9
Vergelijking en verklaring.....	11
Conclusie.....	15
Bibliografie.....	17
Bronnen	17
Literatuur	17

Inleiding

In 387 v. Chr. werd Rome aangevallen door een groep Galliërs onder leiding van Brennus. Nadat hij enkele jaren eerder het gehele Romeinse leger had verslagen trok hij in de 387 de stad binnen en hield deze voor enkele maanden grotendeels bezet. Livius verslaat deze gebeurtenis in zijn *Ab Urbe Condita* en omschrijft de Galliërs als, '[t]hat people now drawing near in loose array(...) endowed by nature with bodily size and courage, great indeed but vacillating; which is the reason that to every conflict they bring more terror than strength.'¹ De brute kracht waarmee dit volk Rome op de knieën had weten te dwingen werd een trauma voor het collectief geheugen en zou nog vele eeuwen doorspelen. In het citaat klinkt echter ook door dat de Galliërs dan wel sterk zijn, maar niet zo rationeel. Dit artikel zal zich focussen op het beeld dat de Romeinen van de Galliërs hadden in de eerste eeuw voor Christus. Hierbij zal gekeken worden naar de manier waarop de "rationele" Romeinen keken naar de intelligentie van de "barbaarse" Galliërs. Aan de hand van de geschriften van Cicero, Caesar, Diodorus en Strabo wil ik proberen deze Romeinse representatie van het Gallisch intellect bloot te leggen. Terwijl Cicero de Galliërs voornamelijk gebruikt als retorisch middel, gebruiken de drie andere auteurs een meer etnografische aanpak.

De bronnen die ik zal bestuderen komen natuurlijk uit de tijd van Caesars Gallische oorlogen, maar ook Augustus' *Pax Romana*. De eerste eeuw voor Christus is van groot belang in de verhoudingen tussen de Romeinen en de Galliërs. In deze eeuw kwamen de Galliërs eerst onder Romeins gezag, waarna ze binnen het rijk een eigen positie verworven. *Gallia Narbonensis* was al voor Caesars tijd de belangrijkste landroute tussen Italië en Spanje. In de tweede eeuw voor Christus werd dit gebied veroverd door Sextus Calvinus. Hij liet de senaat zien dat ambitieuze generaals er konden behalen in Gallië.² Caesars veldtochten zijn hiervan de beroemdste voorbeelden. Na Caesars campagne werd er, voornamelijk door historici, veel geschreven over deze nieuwe gebieden van het rijk. Deze bronnen zijn van groot belang als men wil gaan kijken naar de manier waarop de Romeinen naar Galliërs keken. Natuurlijk zijn er grote verschillen per tijd en auteur, maar ook zijn er enkele vooroordelen die vaker terugkomen.³

Er is weinig specifieke literatuur over de Romeinse representatie van het Gallisch intellect. Kremer neemt intelligentie wel mee in zijn grondige analyse van de Romeinse representatie van Galliërs.⁴ Daarnaast wordt er in *Rethinking the other in Antiquity* (Gruen,

¹ Livius, *History of Rome, Volume III: Books 5-7*, vert. B. Foster, Loeb Classical Library 172 (Cambridge, 1924), 5.44.

² John Drinkwater, *Roman Gaul: the three provinces, 58 BC-AD 260* (Londen, 1983), 7.

³ Erich Gruen, *Rethinking the other in antiquity* (Princeton, 2010), 141-147.

⁴ Bernhard Kremer, *Das Bild der Kelten bis in Augusteische Zeit*, *Historia Einzelschriften* 88 (Stuttgart, 1994).

2010) een hoofdstuk gewijd aan het Galliërbeeld.⁵ Intelligentie is hierin echter niet het belangrijkste onderdeel. Hierom zal ik ook uit moeten wijken naar het grotere wetenschappelijke debat betreffende Gallië om mijn bronnen te kunnen plaatsen. Hierin is te zien dat vanaf de late 19^e eeuw in Frankrijk verschillende overzichtswerken zijn geschreven over Gallië. Het grootste deel van deze literatuur is geschreven vanuit een Frans nationalistisch motief waarin figuren als Vercingetorix een grote rol spelen, bijvoorbeeld als tegenhanger van de Germaan Arminius. Als men echter op zoek gaat naar Engelse werken over Gallië moet men beter zijn best doen. *Roman Gaul* (Brogan 1953) is het eerste Engelstalige overzichtswerk over Gallië en blijft lange tijd ook het enige.⁶ Er verschijnen natuurlijk meerdere werken over Gallië, maar een duidelijk overzicht over Gallië in het algemeen zit hier niet bij. Zo is *Roman France* (MacKendrick 1971) voornamelijk een archeologisch overzicht, waar niet erg diep wordt ingegaan op het onderwerp.⁷ *Roman Trier and the Treveri* (Wightman 1971) is weliswaar een historisch onderzoek, maar het is de vraag in hoeverre je de bevindingen mag generaliseren.⁸ Met *Roman Gaul, the Three Provinces 58 BC – AD 260* (Drinkwater 1983) begint er een nieuw hoofdstuk in het debat.⁹ In de jaren '80 beginnen het aantal niet-Franse werken over Gallië duidelijk toe te nemen en vanzelfsprekend geeft dit een hele nieuwe kijk op het onderwerp. In *The Barbarians Speak* (Wells, 1999) krijgt het debat weer een nieuwe impuls als er geprobeerd wordt te kijken hoe de Galliërs proberen om te gaan met de Romeinse aanwezigheid in hun gebied.¹⁰ Er wordt dus niet langer alleen vanuit de Romeinen gekeken, maar ook geprobeerd om de Galliërs een stem te geven. Deze werken uit de laatste decennia geven nieuwe inzichten wat betreft de positie van Galliërs binnen de Romeinse samenleving en zijn als zodanig ook voor mij van belang.

Het belangrijkste onderzoeksgebied waar de focus op de positie van Galliërs binnen het Romeinse rijk ligt, is het romaniseringsdebat. Het belang van dit debat en de grote verschillen in standpunt zorgen ervoor dat het debat al vaak uiteen gezet is. Aangezien dit werk zich focust op het Romeinse beeld van Galliërs is het nodig de literatuur hierover te kunnen plaatsen. Ook verandert het beeld dat de Galliërs van de Romeinen hadden natuurlijk naarmate de romanisering vordert. Omdat alle literatuur hierover binnen de context van het romaniseringsdebat valt, zal ik een korte uiteenzetting geven.¹¹ Vóór de jaren '80, waarin ook

⁵ Gruen, *Rethinking the other*, 141-158.

⁶ Olwen Brogan, *Roman Gaul* (Londen, 1953).

⁷ Paul MacKendrick, *Roman France* (Londen, 1971).

⁸ Edith Wightman, *Roman Trier and the Treveri* (New York, 1971).

⁹ Drinkwater, *Roman Gaul* (Londen, 1983).

¹⁰ Peter Wells, *The barbarians speak: how the conquered peoples shaped roman Europe* (Princeton, 1999).

¹¹ Voor een uitgebreide uiteenzetting van het romaniseringsdebat zie: Jeremia Pelgrom, 'Het romaniseringsdebat: een inleiding', *Lampas* 42:3 (2009), 159-171.

dit debat een opleving beleefde, waren erin drie grote stromingen te onderscheiden. Rond 1900 werd vooral gekeken naar romanisering in het kader van de menselijke ontwikkeling. Romanisering was een volgende stap in de evolutie van de mens. Dit veranderde met het opkomende nationalisme waarbij meer nadruk kwam te liggen op de cultuur van de verschillende volken en hun leefgebied. Bij deze eerste twee stromen was vooral oog voor de Romeinse aanwezigheid in de gebieden. Haverfield bracht een andere invalshoek naar voren, in zijn lezing *The Romanization of Roman Britain* (Haverfield, 1912).¹² Hij stelde dat de inheemse bevolking de Romeinse cultuur overnam, dat ze romaniseerden. In de jaren '70 werd ook dit idee aangescherpt. Martin Millet kwam met een nieuwe kern van het debat.¹³ Een centraal element hierin was dat romanisering niet werd opgedrongen, maar dat de elite er zelf voor koos. In de loop van de tijd is ook het idee van Millet aan discussie onderhevig geweest. Zo vond men dat hij teveel nadruk legde op de rol van de elite en dat zijn stelling teveel uitging van een uniforme Romeinse politiek. In het postkoloniale debat is men ook meer gaan kijken naar een wisselwerking. Tussen de Romeinse en inheemse culturen zou een wisselwerking bestaan hebben, die per gebied verschilde. De Romeinse elite zou echter wel hebben ingezet op acculturatie, met bijvoorbeeld Augustus' morele offensief.¹⁴ De Gallische elite onderhield dan het contact en diende als doorgeefluik voor de Romeinse normen en waarden.

Ik zal proberen de Gallische positie binnen het Romeinse wereldbeeld te verduidelijken door te kijken naar de representatie van het Gallisch intellect in de Romeinse bronnen. Ten eerste zal ik per auteur een korte achtergrond schetsen en kijken wat zij zeggen over het intellect van Galliërs. Daarna zal ik de verschillende uitspraken indelen in vier categorieën en deze uitspraken proberen te duiden. Door een duidelijk overzicht te geven van de representatie van de Gallische intelligentie door de Romeinen hoop ik een beter beeld te geven van de positie van Galliërs binnen het Romeinse wereldbeeld. Er is nog niet eerder een specifieke analyse gemaakt, waarbij gekeken werd naar het intellect. Wel het algemene Galliërbeeld werd bekeken, maar men moet de verschillende aspecten van het Galliërbeeld ook los kunnen zien. Zo kan een auteur bijvoorbeeld negatief beeld creëren over de intelligentie van Galliërs terwijl hij ze wel als deugdzaam ziet. Door hier alleen in te gaan op de intelligentie hoop ik het inzicht in dit onderdeel van de Gallische representatie te verbeteren.

¹² Francis Haverfield, *The romanization of Roman Britain* (Oxford, 1912).

¹³ Martin Millet, *The romanization of Britain: an essay in archaeological interpretation* (Cambridge, 1990).

¹⁴ Greg Woolf, *Becoming roman: the origins of provincial civilization in Gaul* (Cambridge, 1998), 54-76.

Intellect in beeld

Marcus Tullius Cicero, *Pro Fonteio, Orationes in Catilinam, De Divinatione*

De eerste auteur die hier behandeld zal worden, is Marcus Tullius Cicero. Cicero werd in 106 v. Chr. geboren. Hij kwam uit een rijke, oude familie en kreeg hierdoor ook een goede opleiding en kansen voor verdere ontwikkeling. Na zijn opleiding begon hij zijn carrière als advocaat, waarmee hij veel roem en invloed behaalde. Daarna bekleedde hij verschillende politieke functies waaronder die van consul. Een deel van zijn redevoeringen als advocaat zijn aan ons overgeleverd, waarin hij meer dan eens refereert aan de Galliërs, met name de Allobrogen. Dit Gallische volk, uit het noorden van *Gallia Narbonensis*, komt tot twee keer toe met Cicero in aanraking. In zijn referenties aan de Galliërs is altijd sprake van de angst die er in het Romeinse collectief geheugen heerste voor dit volk. Hij zet in al zijn redevoeringen over de Galliërs een duidelijk vijandbeeld neer om hiermee zijn eigen politieke positie te versterken en zijn doelen te bereiken.¹⁵

In zijn redevoering *pro Fonteio* verdedigt hij Marcus Fonteius, de voormalige gouverneur van *Gallia Transalpina*, die wordt aangeklaagd wegens corruptie. De aanklagers droegen getuigen aan die uit de provincie afkomstig waren. Cicero vond zichzelf in deze zaak dus tegenover de Galliërs. Hij verwijst erg vaak naar de historische vijandschap die heerst tussen de Galliërs en de Romeinen. Hij maakt de Galliërs zwart door ze af te schilderen als onbetrouwbaar waardoor hun getuigenissen genegeerd zouden moeten worden. Hierbij verwijst hij meestal naar de oude strijd, maar ook verwijst hij naar hun mentaliteit. Hij noemt de leider van de Allobrogen, Induciomarus, die een getuigenis heeft geleverd tegen Fonteius. Cicero stelt dat in deze getuigenis ‘that phrase of wholesome discretion which we are accustomed to employ—the phrase “I think”—used by us when we give utterance even on oath to statements of ascertained fact of which we have been eye-witnesses, that phrase had no place in all his evidence; in every case he said “I know”.’¹⁶ Induciomarus wordt door Cicero dus gezien als iemand, die stelt alles wat er gebeurde zeker te weten, een bewering die niet getuigt van kennis maar van brutaliteit.

Wat opvalt, is dat de Allobrogen, die in de hierboven genoemde rede Cicero’s tegenstanders zijn, enkele jaren later bij de Catilinarische samenzwering en de daarop volgende rechtszaak juist aan zijn kant staan. Hoewel ze aan zijn kant staan beroept hij zich in de Catilinarische redevoeringen nog steeds op het aloude vijandbeeld van de Galliërs. De

¹⁵ Kremer, *Das Bild der Kelten*, 81-132.

¹⁶ Cicero, *On behalf of Marcus Fonteius*, in: Cicero, *Pro Milone. In Pisonem. Pro Scauro. Pro Fonteio. Pro Rabirio Postumo. Pro Marcello. Pro Ligario. Pro Rege Deiotaro*, vert. N. Watts, Loeb Classical Library 252 (Cambridge, 1931), 29.

Allobrogen hebben de samenzwering aan het daglicht gebracht maar toch stel hij dat ze geen beredeneerde afweging hebben gemaakt tussen ‘hun hoop op onafhankelijkheid en op de grootste voordelen (...) en uw heil’¹⁷. Hij stelt juist dat de keuze die de Galliërs maakten ‘door goddelijke tussenkomst is geschied’.¹⁸

Een derde verwijzing van Cicero lijkt minder negatief. De druïde Divitiacus, die later als trouwe bondgenoot aan de zijde van Caesar zal meestrijden, is vóór deze campagnes al enkele keren in Rome geweest. Tijdens deze bezoeken is hij ook als huisgast bij Cicero geweest. Cicero haalt hem aan als hij het heeft over de waarzeggerij. ‘Nor is the practice of divination disregarded even among uncivilized tribes, if indeed there are Druids in Gaul—and there are, for I knew one of them myself, Divitiacus, the Aeduan, your guest and eulogist. He claimed to have that knowledge of nature which the Greeks call “physiologia” and he used to make predictions, sometimes by means of augury and sometimes by means of conjecture.’¹⁹ Divitiacus wordt hier neergezet als een waarzegger en dat zijn juist degenen tegen wie Cicero zich in dit werk uitspreekt. Zijn *de divinatione* is namelijk geschreven als dialoog tussen Marcus Cicero en zijn broer Quintus. Quintus verdedigt de waarzeggerij, terwijl Marcus het juist wegzet als bijgeloof.²⁰

Gaius Julius Caesar, *De Bello Gallico*

De tweede, en daarnaast belangrijkste auteur die over de Galliërs gesproken heeft is natuurlijk Julius Caesar. Caesars *de bello gallico* is misschien zelfs wel onze belangrijkste bron over de Galliërs van de eerste eeuw v. Chr. Caesar werd in het 100 v. Chr. geboren in een oude patricische familie. Nadat zijn oom Marius de burgeroorlog tegen Sulla verloor, vertrok hij naar Spanje om daar in het leger te gaan. Na Sulla’s dood keerde hij terug en begon een succesvolle politieke carrière. In 59 v. Chr. kreeg hij met hulp van Pompeius en Crassus, waarmee hij het eerste triumviraat vormde, de leiding over *Illyricum*, *Gallia Cisalpina* en *Gallia Transalpina*. Een jaar nadat hij de macht had gekregen over deze provinciën werd Rome bereikt door het nieuws van de Helvetische migraties. Dit nieuws gaf Caesar een excuus om met zijn troepen in actie te komen en was zo het begin van zijn Gallische oorlogen. Door zijn oorlogen in Gallië heeft Caesar veel direct contact gehad met de Galliërs. Hij is ook de enige bron die geheel aan ons is overgeleverd waarover dit gezegd kan

¹⁷ Cicero, *De Catilinarische redevoeringen*, vert. R. de Pauw en A. Clerckx (Antwerpen, 1946), 22.

¹⁸ Ibidem, 22.

¹⁹ Cicero, *On divination*, in: Cicero, *On old age. On friendship. On divination*, vert. William Falconer, Loeb Classical Library 154 (Cambridge, 1923), 1.90.

²⁰ Malcolm Schofield, ‘Cicero for and against divination’, *Journal of Roman Studies* 76 (1986), 47-65, alhier 58-59.

worden. Daartegenover staat dat hij wel een veroveraar is, de tegenstander van dezelfde Galliërs die hij beschrijft, en daarmee vanuit een duidelijk standpunt schrijft. Daarnaast hielp dit verslag hem enorm in zijn relatie met Rome. Het is onduidelijk of de boeken allemaal tegelijk zijn geschreven ergens tussen 53 en 50 v. Chr. dan wel jaarlijks werden uitgebracht.²¹ Hoe dan ook stelde *de bello gallico* hem in staat zijn verschillende veldslagen in Gallië samen te smelten tot één campagne van enorme omvang. Daarnaast was het voor hem veel makkelijker om de senaat op de hoogte te brengen van zijn daden en diens steun te behouden door jaarlijks een verslag over zijn prestaties te schrijven. Wanneer de verslagen pas na zijn campagne geschreven zouden zijn, had hij hiermee toch nog altijd kunnen aantonen wat hij voor de Republiek betekend had en zijn acties kunnen rechtvaardigen.²²

Als men specifiek gaat zoeken naar tekenen van Gallische intelligentie in Caesars teksten vallen twee dingen op. Ten eerste is te zien dat, in Caesars visie, de gewone Galliërs niet rationeel maar ‘over 't algemeen haastig en overijld in hun besluiten zijn’.²³ Dit is ook de reden dat Galliërs door middel van tactieken in de strijd overwonnen kunnen worden. ‘Want zoo licht ontvlambaar en spoedig tot den krijg besloten de Galliërs zijn, zoo week en weinig volhardend zijn zij in het ongeluk.’²⁴ Het feit dat de Galliërs een sterk temperament hebben wordt volgens Caesar echter ook bij de Galliërs onderkend. Zo mag er niet over zaken aangaande de gemeenschap gepraat worden buiten de volksvergaderingen omdat men bang is voor de reactie van het volk. Nieuws moet altijd gemeld worden aan de overheid en ‘de overheid houdt dan voor zich, wat haar goeddunkt, en deelt aan het volk mede, wat naar haar oordeel dienstig is.’²⁵ Hier blijkt echter ook uit dat de hogere Galliërs als rationeler gezien werden. Zo waren er wel meer uitzonderingen binnen de Gallische bevolking zoals de benoeming van Camulogenus tot leider, ‘die, schoon een zwakke grijsaard, echter wegens zijn buitengewone krijgskennis uitdrukkelijk tot deze waardigheid werd geroepen.’²⁶ Naast de elite komen ook zijn bondgenoten er beter vanaf. Zo stuurt Sabinus, een bevelhebber onder Caesar, ‘een geschikten en slimmen Galliër uit de Gallische hulptroepen’ met een list naar de vijand om deze ervan te overtuigen zijn gunstige positie op te geven.²⁷ Hoewel er natuurlijk ook verstandige Galliërs waren maakt Caesar toch erg duidelijk dat zij zich qua intelligentie niet konden meten met de Romeinen. Zo bagatelliseert hij, voor de strijd met de Germaan Ariovistus, de overwinningen die deze behaald heeft op de Helvetiërs door gebruik te maken

²¹ Andrew Riggsby, *Caesar in Gaul and Rome* (Austin, 2006), 9-11.

²² Josiah Osgood, ‘Writing and conquest in Caesar’s Gaul’, *Classical Antiquity* 28:2 (2009), 328-358, alhier 349-351.

²³ Caesar, *Gedenkschriften van den Gallischen oorlog*, vert. Jacob Doesburg, (Amsterdam, 1895), 3.13.

²⁴ *Ibidem*, 3.19.

²⁵ *Ibidem*, 6.20.

²⁶ *Ibidem*, 7.57.

²⁷ *Ibidem*, 3.18.

van krijgslisten. ‘Dergelijke kunstgrepen mochten op hun plaats zijn tegenover onervaren wilden, maar dat onze legers zich op die manier zouden laten vangen, kon Ariovistus zelf toch niet verwachten.’²⁸

Het tweede dat opvalt als je bij Caesar zoekt naar tekenen van intelligentie zijn de druïden. Zij zijn volgens Caesar de geleerden onder de Galliërs. Deze positie brengt vele voordelen met zich mee en ‘om deze uitlokkende voordeelen treden velen, eigener beweging, in dezen stand, of worden door ouders en aanverwanten er toe bestemd.’²⁹ Voor zover bekend is opleiding tot druïde, de meest wetenschappelijk in de Gallische samenleving. ‘Zij leeren hier, naar men zegt, een groote menigte verzen van buiten. Derhalve blijven sommigen wel twintig jaar in de leer.’³⁰ Daarnaast reisden ‘ook nu nog (...) degenen, die nauwkeuriger die zaak leeren willen, meestal daarheen [Brittanië], om zich te laten onderwijzen.’³¹ Zij hebben in de Gallische maatschappij niet alleen de rol van priester, maar zijn ook natuurkundigen en onderwijzers.

De grote lijn die bij Caesar te zien is, is dat de Galliërs meer gezien worden als emotioneel dan rationeel. Daarnaast zijn ze ver ondergeschikt aan de Romeinen qua tactisch inzicht. Natuurlijk bestaan er uitzonderingen onder de elite. Een speciale positie die genoemd wordt is die van de druïden, die de wetenschappers van de Gallische maatschappij zijn.

Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historica*

De derde auteur is Diodorus Siculus. Diodorus werd geboren op Sicilië rond 90 v. Chr. Voordat Sicilië onder Romeins gezag kwam te staan, was het een Griekse kolonie. Diodorus groeide dan ook op onder de vleugels van Rome maar wel met een sterke Griekse achtergrond. Zijn levenswerk de *bibliotheca historica*, is het grootste Griekse geschiedeniswerk dat is overgeleverd uit de oudheid. Er zijn er twee kampen in het debat over Diodorus. Een groep stelt dat Diodorus niet meer heeft gedaan dan zijn bronnen overschrijven. Een andere groep, die in de afgelopen jaren steeds meer terrein gewonnen heeft, stelt dat er in zijn werk veel meer van hemzelf te vinden is.³² Er zijn in de *Bibliotheca* dan ook verschillende sporen van kritiek op Rome te vinden.³³ Toch klinken vooral positieve geluiden door en is een belangrijke boodschap dat de Romeinen zo slecht nog niet zijn, en de

²⁸ Caesar, *Gedenkschriften*, 1.40.

²⁹ Ibidem, 6.14.

³⁰ Ibidem, 6.14.

³¹ Ibidem, 6.13.

³² Iris Sulimani, *Diodorus mythhistory and the pagan mission* (Leiden, 2011), 54-55.

³³ Kenneth Sacks, *Diodorus Siculus and the first century* (Princeton, 1990), 191-203.

minder ontwikkelde volken op het rechte pad leiden.³⁴ De Romeinen passen dan ook goed binnen zijn idee van de ontwikkeling van de mensheid.³⁵ Een ander groot motief, dat doorgalmt in zijn werk, zijn moraliserende ideeën waarmee hij zijn lezers wil onderwijzen.³⁶

In zijn *bibliotheca* spreekt ook Diodorus over de Galliërs. Volgens hem zijn ze ‘boasters and threateners and are fond of pompous language, and yet they have sharp wits and are not without cleverness at learning.’³⁷ Ze komen er hier dus beter vanaf dan bij Caesar, omdat Diodorus wel degelijk intelligentie herkent. Ook herkent hij drie klassen van ‘geleerden’. De eerste klasse die hij noemt zijn de barden. Zij zijn de dichters en muzikanten. Een tweede groep zijn de vates. Zij probeerden op basis van voortekenen de wil van de goden te doorgronden. De belangrijkste groep voor dit essay zijn de druïden. Diodorus noemt ze ‘filosofen’. Zij zijn de wetenschappers en zijn in deze rol ook nodig om offers te kunnen brengen aan de goden. ‘And it is a custom of theirs that no one should perform a sacrifice without a "philosopher"; for thank-offerings should be rendered to the gods, they say, by the hands of men who are experienced in the nature of the divine, and who speak, as it were, the language of the gods, and it is also through the mediation of such men, they think, that blessings likewise should be sought.’³⁸ Daarnaast stelt hij nog dat hun positie zo groot is dat zij de gewone Galliërs, zelfs in oorlogsroes tot rede kunnen brengen. Zij hoeven slechts tussen de strijdende partijen in te stappen en ‘[i]n this way, even among the wildest barbarians, does passion give place before wisdom, and Ares stands in awe of the Muses.’³⁹ De Galliërs zijn volgens hem dus wel degelijk voor rede vatbaar.

Strabo, *Geographika*

Ten slotte zal Strabo behandeld worden. Strabo werd geboren in Amasia, een Hellenistische stad in het huidige Turkije, rond 60 v. Chr. De familie van zijn moeder had nauwe banden met het hof van Mithridates van Pontus die enkele jaren eerder door de Romeinen werd verslagen. Hij volgde zijn opleiding bij enkele beroemde docenten in het Rome van Augustus. Zijn interesse in de wereld en wetenschap bracht hem naar enkele van de grootste intellectuele centra van zijn tijd en hij leerde dan ook veel over alle vlakken waarin

³⁴ Liv Yarrow, *Historiography at the end of the republic: provincial perspectives on Roman rule* (New York, 2006), 340-341.

³⁵ Sacks, *Diodorus*, 55-82.

³⁶ *Ibidem*, 204-206.

³⁷ Diodorus Siculus, *Library of History, Volume III: Books 4.59-8*, vert. Charles Oldfather, Loeb Classical Library 340 (Cambridge, 1939), 5.31.1.

³⁸ *Ibidem*, 5.31.4.

³⁹ *Ibidem*, 5.31.5.

men zich ontwikkelde.⁴⁰ Hoewel ook Marseille in zijn tijd een belangrijke school kende, waar hij ook veel lof voor had, heeft hij deze nooit bezocht.⁴¹ Hij was rijk genoeg om te reizen en waarschijnlijk ook om zijn opus magnum, de *Geographika*, te schrijven zonder mecenasen. Hierin beschrijft hij in zeventien boeken de wereld zoals deze bij hem bekend was. Strabo zou nooit zelf een politiek ambt bekleed hebben. Toch zou hij zijn *Geographika* geschreven hebben ter ondersteuning van mensen met een politiek ambt.⁴² Je moest immers iets weten over een gebied om erover te kunnen regeren.

Wat bij Strabo opvalt, is dat hij meer dan anderen een duidelijk onderscheid maakt tussen de verschillende Gallische volken. De Galliërs die in het zuiden en zuidwesten wonen, verschillen volgens Strabo van de andere Gallische volken. Dit past in een algemeen idee dat heerst onder Romeinse schrijvers waarbij de volken die verder naar het noorden wonen steeds barbaarser worden.⁴³ De invloed van Rome en Marseille heeft in de zuidelijke streken een grote invloed gehad op de omringende volken. ‘Seeing these men and at the same time living at peace, the Galatae are glad to adapt their leisure to such modes of life, not only as individuals, but also in a public way; at any rate, they welcome sophists, hiring some at private expense, but others in common, as cities, just as they do physicians.’⁴⁴ De sofisten die hier genoemd worden, waren bekwaam in retoriek en kunst.⁴⁵ De opleiding van de Galliërs gebeurde niet alleen door deze leraren, maar ook op de school die gevestigd was in Marseille. De school in Marseille was opgezet als trainingsschool voor de Galliërs, die mede door deze school voornamelijk het Griekse schrift gebruikten. Daarnaast had de school ‘at the present time (...) attracted also the most notable of the Romans, if eager for knowledge, to go to school there instead of making their foreign sojourn at Athens.’⁴⁶ Deze interactie tussen de Romeinen en Massilioten aan de ene kant en de zuidelijke Galliërs aan de andere kant zorgde ervoor dat de laatstgenoemde ‘for the most part, transformed to the type of the Romans, both in their speech and in their modes of living, and some of them in their civic life as well.’⁴⁷ Als hij het heeft over de aard van Galliërs in het algemeen noemt hij ‘witlessness and boastfulness’⁴⁸ veelvoorkomende eigenschappen. Hij geeft hier echter wel toe dat hij zich beroept op de bronnen die geschreven zijn over de Galliërs voordat ze aan de Romeinen zijn

⁴⁰ Daniela Dueck, *Strabo of Amasia: a Greek man of letters in Augustan Rome* (Abingdon, 2014), 1-14.

⁴¹ Arie Dirkzwager, *Strabo über Gallia Narbonensis* (Leiden, 1975), 1.

⁴² E. van der Vliet, *Strabo over landen, volken en steden* (Amsterdam, 1977), 102-115.

⁴³ Wells, *The barbarians speak*, 102.

⁴⁴ Strabo, *Geography, Volume II: Books 3-5*, vert. Horace Jones, Loeb Classical Library 50 (Cambridge, 1923), 4.1.5.

⁴⁵ Cicero, *Drie gesprekken over de redenaarskunst: weten – denken - spreken*, vert. Hedwigg van Rooijen-Dijkman en Anton Leeman (Amsterdam, 1989), 3.56-3.59.

⁴⁶ Strabo, *Geographika*, 4.1.5.

⁴⁷ Ibidem, 4.1.12.

⁴⁸ Ibidem, 4.4.5.

onderworpen.⁴⁹ Echter zijn Galliërs, wanneer ze ervan overtuigd kunnen worden dat het in hun voordeel is, bereid om zich naast oorlogvoering ook op de studie van talen toe te leggen.

Naast de gewone Galliërs spreekt ook Strabo van aparte intellectuele klassen. Ook hier worden er drie klassen onderscheiden, de barden, de vates en de druïden. De druïden zijn de geleerden die ‘in addition to natural philosophy, study also moral philosophy.’⁵⁰ Zij worden volgens Strabo ook vaak als rechters gebruikt omdat ‘the druids are considered the most just of men.’⁵¹

Vergelijking en verklaring

In de voorgaande paragraaf is gekeken wat elke auteur afzonderlijk over het intellect van Galliërs zegt. In deze paragraaf zullen de verschillende uitspraken over Galliërs ingedeeld worden in 4 categorieën. Ten eerste zullen de generalisaties over Galliërs bekeken worden in hun context. Daarna komt *Gallia Narbonensis* aan bod als uitzondering binnen Gallië. Ten derde zullen de uitspraken over de Gallische elite verklaard worden en ten slotte komen de druïden, samen met de vates en barden, als aparte intellectuele klassen aan bod.

Wanneer je kijkt naar het beeld dat de Romeinse auteurs van het Gallisch intellect hebben, zijn er enkele generalisaties te ontdekken. Deze worden dan gepresenteerd als algemene kenmerken van de Galliërs. Bij Caesar en Strabo zien we een overeenkomst. Waar Caesar de rationaliteit van de Galliërs ontkent, noemt Strabo ze simpel. Strabo’s omschrijving als ‘witless’ staat duidelijk in schril contrast met Diodorus. Hoewel de Galliërs ook volgens Diodorus hun gebreken hebben zijn ze volgens hem toch echt wel slim. Ook Caesars omschrijving van Galliërs als meer emotioneel dan rationeel weerlegt hij door te zeggen dat de macht van de druïden zo groot is dat ze zelfs een Galliër in oorlogsroes, een van de meest zware emoties, tot nadenken kunnen manen. De verschillen in omschrijving hebben met verschillende zaken te maken. Ze schrijven allen op een etnografische manier, maar Caesar heeft hierbij een duidelijk politiek doel. Hij is de veroveraar van Gallië en schrijft uit eerste hand. Diodorus en Strabo zijn op dit punt echte etnografen, maar ook zij schrijven verschillend. Een belangrijke reden is het tijdsverschil tussen de twee auteurs. Hoewel ze maar enkele decennia verschillen is er veel veranderd. Diodorus baseerde zich vooral op de bronnen die hij had over de Galliërs. Zijn eigen invloed is wel degelijk merkbaar, maar de

⁴⁹ Woolf, *Becoming Roman*, 51-54.

⁵⁰ Strabo, *Geographika*, 4.4.4.

⁵¹ *Ibidem*, 4.4.4.

informatie komt grotendeels wel uit de bronnen.⁵² Net als Diodorus maakte ook Strabo gebruik van de bronnen. Hij had echter ook de beschikking over Caesars *De Bello Gallico*. Het gebruiken van verschillende bronnen kan leiden tot verschillende beelden. Diodorus zou het beeld van de leergierige Galliërs kunnen hebben overgenomen zoals dit ook in Cato naar voren komt.⁵³ Strabo's beschrijving van simpele Galliërs die hier tegenover staat is waarschijnlijk gebaseerd op andere bronnen. Hij zegt onder andere aansluiting te hebben gezocht bij *de Bello Gallico*, die ook tot zijn beschikking stond. Hij geeft echter zelf al toe dat de kennis die hij heeft over de noordelijke provinciën gebaseerd is op oudere bronnen. Deze bronnen zijn niet meer actueel omdat ze spreken over de tijd voordat Gallië door de Romeinen onderworpen is.⁵⁴ Het beeld van simpele, emotionele Galliërs is ook al veel ouder dan Caesar.⁵⁵ Ook Strabo spreekt wel degelijk over leergierige Galliërs, maar alleen wanneer hij het specifiek heeft over *Gallia Narbonensis*.

Narbonensis moet men apart bekijken. Al in 118 v. Chr. was een groot stuk land van de Pyreneeën via de Rhônevallei naar het meer van Genève al toegevoegd aan het Romeinse grondgebied.⁵⁶ De Romeinse invloed in Gallië was dus het vroegste en het beste merkbaar in *Narbonensis*. Van de auteurs die hier behandeld zijn, zijn er twee waarbij sporen te vinden zijn van intellect, of het ontbreken hiervan, in dit specifieke gebied. Cicero spreekt in verschillende redevoeringen over de Allobrogen, een Gallische stam die in het noorden van *Gallia Narbonensis* woonde. In zijn redevoeringen gebruikt hij de negatieve vooroordelen en de angst voor de Galliërs als retorisch middel om zijn doelen te behalen. De Allobrogen, waarover hij het heeft in zijn speeches, zijn al enkele jaren onder Romeins gezag. Volgens hem zijn het echter nog steeds barbaren die niet te vertrouwen zijn en ook niet nadenken zoals een Romein dat zou doen. Strabo spreekt juist met lof over de inwoners van *Gallia Narbonensis*. Sommige van de Galliërs die daar wonen zijn volgens hem zelfs bijna Romeinen. Het verschil dat te zien is tussen de twee auteurs heeft met twee zaken te maken. Cicero gebruikt het beeld van de Galliërs duidelijk om zijn politieke doelen na te streven. Zelfs wanneer de Galliërs aan zijn kant staan gebruikt hij de angst voor dit volk als retorisch middel. Strabo is daarentegen een geograaf en etnograaf. Hij wil een beschrijving geven van de wereld en hier vallen de Galliërs ook onder. Hij heeft er zelf geen baat bij om de Galliërs veel beter of slechter af te schilderen dan ze zijn. Een tweede punt dat men moet onthouden is dat Strabo enkele decennia later schrijft. Strabo beschrijving van *Narbonensis* is ook net zo

⁵² Sulimani, *Diodorus*, 337-338.

⁵³ Gruen, *Rethinking the other*, 146.

⁵⁴ Woolf, *Becoming Roman*, 51-54.

⁵⁵ Gruen, *Rethinking the other*, 148.

⁵⁶ Drinkwater, *Roman Gaul*, 5-6.

lang als zijn beschrijving van de rest van Gallië. Omdat *Narbonensis* zo dicht bij Rome staat en al zo geromaniseerd is, is het contact met dit gebied ook veel beter. Hij verklaart de gebrekkige en veelal negatieve informatie, over het noorden van Gallië die hij geeft door te stellen dat hij deze baseert op de tijd voordat de Romeinen hier de baas werden. Strabo zou hiermee de positieve invloed willen laten zien die de Romeinse verovering heeft gehad voor de Gallische bevolking.⁵⁷ Daarnaast zorgt het tijdsverschil ervoor dat waar Cicero in een politiek onrustige periode schreef, Strabo juist schrijft tijdens de hoogtijdagen van de *Pax Augusta*. Hierdoor is er ook veel minder reden om aan te nemen dat de Romeinen iets te duchten hebben van de Galliërs en hoeft men hier niet op in te spelen.

Bij het beeld dat men heeft van de elite spelen er andere zaken mee. Volgens Caesar zijn '[i]n geheel Gallië zijn slechts twee klassen van mensen, die iets te beteekenen hebben en geëerd worden. Want de gemeene man is niet veel meer dan slaaf (...) De twee genoemde klassen zijn de Druïden en de Ridder.'⁵⁸ Hoewel Caesar niet echt te spreken is over de intelligentie van de gewone Galliër zijn er natuurlijk uitzonderingen. Deze zijn voornamelijk te vinden onder de elite. Het is niet verwonderlijk dat juist de elite gezien wordt als rationeel. Dit is te verklaren doordat het contact dat de Romeinen hadden met de Galliërs bijna geheel ging via de elite. Zo noemt Caesar, als hij over zijn bondgenootschappen met verschillende stammen spreekt, alleen de edelen en druïden. Wat hierin ook meespeelt, is Caesars eigen positie. Hij groeide op in een aristocratisch milieu. Cicero geeft een mooi beeld van de maatschappij waarin hij en Caesar leven en zijn visie hierop. Hij verdedigt de sociale ongelijkheid en de positie van de aristocratie in deze maatschappij, terwijl hij wel stelt dat alle mensen moreel gelijk zijn. De indeling van de maatschappij in sociale klassen wordt als natuurlijk gezien, en de lagere klassen zijn hierbinnen inferieur.⁵⁹ Hoewel Caesar, in tegenstelling tot Cicero, tot de *populares* behoorde, leefde hij in dezelfde samenleving. Deze *populares* probeerden hun doelen eenvoudig weg te behalen door de volksvertegenwoordiging te gebruiken. Wanneer het hem tot nut was, profileerde hij zichzelf als voorvechter van het gewone volk en kwam hij ook op voor hun belangen.⁶⁰ Op dezelfde manier looft hij de centurios uit sociaal lagere klassen, zolang zij doen wat hij hen zegt.⁶¹ Hij is een pragmaticus die gebruik maakt van wat hem goed uit komt.⁶² Daarnaast is hij

⁵⁷ Woolf, *Becoming Roman*, 51-54.

⁵⁸ Caesar, 6.8.

⁵⁹ Neal Wood, *Cicero's Social and Political Thought* (Oxford, 1988), 90-104.

⁶⁰ Margaret Robb, *Beyond populares and optimates: political language in the late republic*, *Historia Einzelschriften* 213 (Stuttgart, 2010), 12.

⁶¹ Riggsby, *Caesar*, 131.

⁶² Jonathan Barlow, 'Noble Gauls and their other in Caesar's propaganda', in: Kathryn Welch en Anton Powell (red.), *Julius Caesar as Artful Reporter: the war commentaries as political instruments* (Swansea, 2009), 139-170, alhier 158.

opgegroeid in een maatschappij waar de aristocratie boven het gewone volk staat. Hij gebruikt bij zijn beschrijving van de Gallische samenleving simpelweg wat hij kent. De samenleving die hij tegenkomt wordt in zijn wereldbeeld ingepast. Het is dan ook logisch voor hem dat de adel verheven is boven de gewone Galliër en daarom ook intelligenter.

De druïden worden ook tot de adel gerekend door Caesar. Zij zijn, samen met de barden en vates, ook nog een aparte intellectuele klasse. Al deze groepen hadden in de Gallische maatschappij religieuze functies. De *vates* deden voorspellingen maar waren ook bekwaam in de poëzie, die heilig was voor de Kelten. De barden waren ook poëten. Het was hun taak hun heer te prijzen, en satires te schrijven over de vijand. Hierom werden ze ook zeer gevreesd door de elite.⁶³ De druïden waren rechters, leraren, wetenschappers, filosofen en ook bestuurders. Het onderscheid tussen de groepen is niet altijd even duidelijk en de functies lopen dan ook wel eens door elkaar. Het is niet geheel duidelijk welke functies tot welke groep behoorden, maar wel dat dit de intellectuele klassen zijn. Zij hebben kennis van de wetenschap en de kunsten. De druïden beoefenden de wetenschap en de filosofie en de barden zouden hun taak niet uit kunnen voeren zonder een zekere kennis van retorica te hebben. De behandelde auteurs maken allen melding van de druïden, terwijl Diodorus en Strabo een onderscheid maken tussen druïden, vates en barden. Caesar, Diodorus en Strabo spreken allen van de druïden als de wetenschappers en filosofen. Cicero is niet helemaal overtuigd, terwijl hij toch door zijn gast Divitiacus geprezen wordt.⁶⁴ Ten eerste noemt hij Divitiacus een waarzegger, terwijl hij niet in waarzeggerij gelooft. Ten tweede is hij ook sceptisch over het wetenschappelijke aspect van de druïden. Door te stellen dat Divitiacus ‘claimt’ kennis te hebben van de wetenschap spreekt hij hier met een zekere scepsis. De andere auteurs lijken er meer vanuit te gaan dat dit waar is. Het staat voor hun vast dat zij onderdeel uitmaken van een aparte klasse. Waar Caesar alleen de druïden noemt, maken Diodorus en Strabo een onderscheid tussen druïden, vates en barden. Naast dat de druïden wetenschappers worden genoemd, ziet men ze ook als filosofen, leraren en priesters. Deze auteurs komen allen erg overeen wat betreft het beeld van de druïden. Doordat we niet zeker weten welke bronnen Diodorus en Strabo gebruikt hebben is het lastig iets te zeggen over de betrouwbaarheid van hun uitspraken.⁶⁵ Toch is er zeker iets te zeggen voor deze twee auteurs. Het is erg goed mogelijk dat ze zich beiden hebben gebaseerd op Posidonius.⁶⁶ Deze heeft zelf door Gallië gereisd en heeft dus enige kennis van de Gallische samenleving. Caesars beeld van druïden

⁶³ Anne Ross, *Druids, Preachers of Immortality* (Stroud, 2004), 12-16.

⁶⁴ ‘Divitiacus, the Aeduan, your guest and eulogist’. Zie: Cicero, *On divination*, 1.90.

⁶⁵ Ronald Hutton, *Blood and mistletoe: the history of the druids in Britain* (New Haven, 2009), 10.

⁶⁶ David Rankin, *Celts and the Classical World* (Beckenham, 1987), 274.

sluit daarnaast ook aan bij Diodorus en Strabo. Ten slotte stelt Cicero, ondanks zijn scepsis, dat de druïden zelf beweren kennis van de wetenschap te hebben. De overeenkomsten die te zien zijn in de verschillende beelden dragen wel bij aan de betrouwbaarheid. Enkele decennia na het schrijven van deze werken, blijkt Cicero's benadering van de druïden toch de overhand te hebben gekregen. Wanneer Pomponius Mela rond het jaar 50 schrijft over de druïden in zijn *de chorographia* stelt hij dat '[t]hese men claim to know the size and shape of the earth and of the universe, the movements of the sky and of the stars, and what the gods intend. In secret, and for a long time (twenty years), they teach many things to the noblest males among their people, and they do it in a cave or in a hidden mountain defile.'⁶⁷ Hij bouwt niet alleen dezelfde scepsis in als Cicero maar stelt daarnaast dat de druïden hun leer dan ondergronds moeten verkondigen. Over het ondergrondse onderwijs dat de druïden gaven schrijft ook Suetonius enkele eeuwen later. 'Aan de godsdienstige praktijken van de Druïden in Gallië, die gruwelijk en mensonwaardig waren, maakt hij [Claudius] volledig een eind. Augustus had zich beperkt tot een verbod voor burgers daaraan deel te nemen.'⁶⁸ De druïden werden dus al gauw weggezet als onmenselijk en hun kennis werd niet langer op prijs gesteld. Door de religieuze leiders van de Galliërs aan te pakken konden de Romeinen hun grip op de Galliërs verstevigen.

Conclusie

Door te kijken naar het Gallisch intellect zoals dat wordt gerepresenteerd door Romeinen uit de eerste eeuw v. Chr. wilde ik de positie van Galliërs binnen de maatschappij proberen te verduidelijken. Elke auteur zette een eigen beeld neer en had hier ook zijn eigen redenen voor. Cicero maakte voornamelijk gebruik van het Galliërbeeld om zijn politieke doelen te behalen en zijn speeches moeten dan ook in deze context bekeken worden. Zijn *De Divinatione* geeft ons een beter inzicht in zijn ideeën over druïden. Hij zet de druïden voornamelijk weg als bijgelovigen en is sceptisch over hun wetenschappelijke kennis. Caesar stelt dat de Galliërs meer emotioneel zijn dan rationeel. Er zijn natuurlijk uitzonderingen, waarmee hij zijn bondgenoten beter probeert af te schilderen en ook zijn maatschappelijke visie laat doorschemeren. Waar Caesar veel directe informatie over de Galliërs geeft, ontleent Diodorus veel van zijn kennis over Gallië aan de bronnen. Hij schetst hierbij een vrij positief beeld van het Gallisch intellect. Strabo is alleen positief over *Gallia Narbonensis*. Dit gebied is in zijn tijd al enkele decennia onder Romeins gezag en hij wil het succes van de Romeinse

⁶⁷ Pomponius Mela, *Pomponius Mela's description of the world*, vert. Frank Romer (Michigan, 2001), 3.19.

⁶⁸ Suetonius, *Keizers van Rome*, vert. D. den Hengst (2010), 5.25.5.

verovering laten zien. Het negatieve beeld van de Galliërs die buiten *Narbonsensis* wonen, is gebaseerd op de manieren van Galliërs voor de Romeinse verovering. Dit schetst hij dan ook om een duidelijk contrast neer te zetten tussen de negatieve periode voor de Romeinen en de intellectuele bloei na de Romeinse verovering.

De analyse van deze beelden laat een duidelijke ontwikkeling zien. Waar Cicero en Caesar nog een vrij negatief beeld hadden van het Gallisch intellect is hier bij Diodorus en Strabo veel minder sprake van. Deze verandering in het beeld laat zien dat de verovering van Gallië door de Romeinen grote gevolgen heeft gehad voor beide partijen. De Galliërs werden na de verovering door de Romeinen onderwezen en kwamen in enkele decennia op bijna hetzelfde culturele en intellectuele niveau als de Romeinen. Dit wordt dan ook door de auteurs die na de veroveringen schrijven duidelijk gemaakt. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in 47 n. Chr. de eerste Galliërs tot senator werden benoemd door Claudius. Niet alleen passieve, maar ook actieve romanisering zoals het oprichten van een school voor Galliërs en het vervolgen van de druïden zou deze ontwikkeling uiteindelijk compleet moeten maken.

Natuurlijk moet je, om een compleet beeld te krijgen van de ontwikkeling van Galliërs binnen de Romeinse samenleving, meer meenemen dan alleen de intelligentie. Je moet de verschillende aspecten van de Romeinse representatie apart bekijken, en daarna opnieuw in het geheel van de Romeinse representatie plaatsen. Als los onderdeel geeft de representatie van intelligentie en educatie wel het duidelijkst weer, hoe het intelligentie- en opleidingsniveau van de Galliërs staat ten opzichte van de Romeinse samenleving. Ook wanneer je naar de losse onderdelen kijkt is deze analyse nog niet helemaal compleet. De focus ligt hier namelijk op één eeuw. Om een compleet beeld te geven van de ontwikkeling van intelligentie in de Romeinse representatie zou je een grotere periode moeten nemen. De integratie van Gallië begon bijvoorbeeld al in de tweede eeuw v. Chr. en kwam tot bloei in de eerste eeuw n. Chr. Toch heeft dit essay geprobeerd een inkijk te geven in het Romeins beeld van de het Gallisch intellect en hiermee een duidelijk voorbeeld van romanisering te geven.

In het onderzoek naar de Gallische maatschappij moet nog veel werk verzet worden en komen nog steeds nieuwe interpretaties naar boven. Dit heeft voornamelijk te maken met het gebrek aan bronnen vanuit de Gallische kant. De verloren stem van de Galliër wordt echter steeds meer gehoord door goed te luisteren naar de Romein.

Bibliografie

Bronnen

Caesar, *Gedenkschriften van den Gallischen oorlog*, vert. Jacob Doesburg, (Amsterdam, 1895).

Cicero, *De Catilinarische redevoeringen*, vert. R. de Pauw en A. Clerckx (Antwerpen, 1946).

Cicero, *Drie gesprekken over de redenaarskunst: weten – denken - spreken*, vert. Hedwigg van Rooijen-Dijkman en Anton Leeman (Amsterdam, 1989).

Cicero, *On behalf of Marcus Fonteius*, in: Cicero, *Pro Milone. In Pisonem. Pro Scauro. Pro Fonteio. Pro Rabirio Postumo. Pro Marcello. Pro Ligario. Pro Rege Deiotaro*, vert. N. Watts, Loeb Classical Library 252 (Cambridge, 1931).

Cicero, *On divination*, in: Cicero, *On old age. On friendship. On divination*, vert. William Falconer, Loeb Classical Library 154 (Cambridge, 1923).

Diodorus Siculus, *Library of History, Volume III: Books 4.59-8*, vert. Charles Oldfather, Loeb Classical Library 340 (Cambridge, 1939).

Livius, *History of Rome, Volume III: Books 5-7*, vert. B. Foster, Loeb Classical Library 172 (Cambridge, 1924).

Pomponius Mela, *Pomponius Mela's description of the world*, vert. Frank Romer (Michigan, 2001).

Strabo, *Geography, Volume II: Books 3-5*, vert. Horace Jones, Loeb Classical Library 50 (Cambridge, 1923).

Suetonius, *Keizers van Rome*, vert. D. den Hengst (2010).

Literatuur

Barlow, Jonathan, 'Noble Gauls and their other in Caesar's propaganda', in: Kathryn Welch en Anton Powell (red.), *Julius Caesar as Artful Reporter: the war commentaries as political instruments*, (Swansea, 2009), 139-170.

Burns, Thomas, *Rome and the barbarians: 100 B.C.-A.D. 400* (Baltimore, 2003).

Dirkwager, Arie, *Strabo über Gallia Narbonensis* (Leiden, 1975).

Drinkwater, John, *Roman Gaul: the three provinces, 58 BC-AD 260* (Londen, 1983).

Dueck, Daniela, *Strabo of Amasia: a Greek man of letters in Augustan Rome* (Abingdon, 2014).

Gelzer, Matthias, *Caesar: der Politiker und Staatsman* (München, 1941).

Gruen, Erich, *Rethinking the other in antiquity* (Princeton, 2010).

Haverfield, Francis, *The romanization of Roman Britain* (Oxford, 1912).

Hutton, Ronald, *Blood and mistletoe: the history of the druids in Britain* (New Haven, 2009).

Kremer, Bernhard, *Das Bild der Kelten bis in Augusteische Zeit*, *Historia Einzelschriften* 88 (Stuttgart, 1994).

MacKendrick, Paul, *Roman France* (Londen, 1971).

Millet, Martin, *The romanization of Britain: an essay in archaeological interpretation* (Cambridge, 1990).

Osgood, Josiah, 'Writting and conquest in Caesar's Gaul', *Classical Antiquity* 28:2 (2009), 328-358.

Pelgrom, Jeremia, 'Het romaniseringsdebat: een inleiding', *Lampas* 42:3 (2009), 159-171.

Rankin, David, *Celts and the Classical World* (Beckenham, 1987).

Riggsby, Andrew, *Caesar in Gaul and Rome* (Austin, 2006).

Robb, Margaret, *Beyond populares and optimates: political language in the late republic*, *Historia Einzelschriften* 213 (Stuttgart, 2010).

Ross, Anne, *Druids, Preachers of Immortality* (Stroud, 2004).

Sacks, Kenneth, *Diodorus Siculus and the first century* (Princeton, 1990).

Sage, Michael, *Roman conquests: Gaul* (Barnsley, 2011).

Schofield, Malcolm, 'Cicero for and against divination', *Journal of Romans Studies* 76 (1986), 47-65.

Sulimani, Iris, *Diodorus mythhistory and the pagan mission* (Leiden, 2011).

Vliet, E. van der, *Strabo over landen, volken en steden* (Amsterdam, 1977).

Wells, Peter, *The barbarians speak: how the conquered peoples shaped roman Europe* (Princeton, 1999).

Wigthman, Edith, *Roman Trier and the Treveri* (New York, 1971).

Wood, Neal, *Cicero's Social and Political Thought* (Oxford, 1988).

Woolf, Greg, *Becoming roman: the origins of provincial civilization in Gaul* (Cambridge, 1998).

Yarrow, Liv, *Historiography at the end of the republic: provincial perspectives on Roman rule* (New York, 2006).